

EKSKURSIYA DARS, UNI ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN
O'QUVCHILARNING TABIATSHUNOSLIK FANINI O'RGANISHDAGI O'RNI

Haydarov Islomjon Hatamjon o'g'li

Qo'qon davlat pedagogika instituti

"Inklyuziv ta'lim" kafedrasida o'qituvchisi

haydarovislomjon@kspi.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim muassasalarida ekskursiyalarni tashkil etish va bu orqali tabiatshunoslik bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish qaratilgan usullar. Ekskursiyalar yordamida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni korreksion rivojlantiruvchi ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: atrof-olam, og'izakki nutq, korreksiya, kompensatsiya, sinfdan tashqari ishlar, ekologik kompetentlik, tabiat, muxofaza, o'simliklar, hayvonlar, ekologik madaniyat, ekologik ta'lim.

Ekskursiya – sinfdan tashqari ishning eng keng tarqalgan shakli bo'lishdan tashqari, ko'rgazmalarga boy, axborot olishga qulay hamda bolalar tomonidan idrok etish faoliyatlari rivojida, ijtimoiy tajriba orttirishlarida muhim o'rinlardan birini egallaydi. Ekskursiya faqatgina bilim berish va atrof-olam haqidagi tasavvurlarni shakllantirmay, balki insonning dunyoqarashiga, hulq-atvoriga, hissiyotlariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Har qanday ekskursiya qoidaga ko'ra namoyish qilish va hikoya qilish o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Chunki uning asosida doimo og'zaki tushuntirish, analiz qilish bilan birga ko'rgazmalarni namoyishi yotadi.

Mashhur pedagoglar (J.J.Russo, I.Pestalotssi, K.D.Ushinskiy va boshqalar) ko'rsatishiga, ta'lim olishning boshlang'ich bosqichi – bu bolalarning atrof-olam haqida taassurotlarga ega bo'lishlaridir. K.D.Ushinskiy hissiy, sezib idrok etishda aqliy faoliyatning asosi va boshlanishni ko'rgan. N.K.Krupskaya ekskursion ishlarga tarbiyaning kommunistik vositasi deb qarar va «atrofdagi hayotni ko'rgazmali ko'rsatish» metodi deb nomlanadi.

Umumta'lim fanlardan bilim egallashda asos bo'lib, o'quvchilar kuzatishlari va shaxsiy tajribalari, amaliy faoliyatlari asosidagi tasavvur va bilimlar hisoblanadi. Shuning uchun ekskursiya, bolalarda aniq obrazlar shakllantirishi, atrof-olam haqida aniq, tiniq tasavvurlar shakllanishi va hissiy tajribaning boyishi asosida o'qitishda samarali hisoblanadi.

Ekskursion ishlar o'zining korreksion-kompensatorlik yo'nalganligi bilan kar bolalarni o'qitishda muhim o'rin egallaydi.

Ekskursiya – kar bolalarga atrof-olamni tanishtirishning o'quv shakli sifatida. Barchamizki ma'lumki, maktablarda o'rganilayotgan barcha predmetlar uchun o'quv ishlarining asosiy shakli darsdir. Darslarda davlat dasturi va ma'lum darajada darslikda belgilangan o'quv materialini o'qitiladi.

«Atrofimizdagi olam» darslarida o'quvchilar dasturga muvofiq o'qituvchi rahbarligida nazariy bilimlar, amaliy o'quv va ko'nikmalar oladi.

O'qituvchi o'quvchilarning ishini shunday tashkil qilishi kerakki, ular shu darsda o'rganilayotganini ilgari o'tilganlar bilan bog'lanishini tushunsinlar, materialni puxta tushunib o'zlashtirishlar.

Ekskursiya – ta'limni tashkil etishning shunday turiki, unda kar bolalarni hayotiy bilimlarini shakllantrishga, ularning psixik jarayonlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ekskursiya nafaqat kar o'quvchilarga atrof-olam hodisalari xususidagi bilimlarni egallashga, balki ularning tarbiyaviy qirralarini ochishga, ularning dunyoqarashini boyitishga ham xizmat qiladi.

Ekskursiya olib borish jarayonida o'quvchilarda aniq obrazlar, atrof olam haqida tushunchalar shakllantriladi.

Ekskursiya ishlari korreksion-pedagogik yo'naltirilganligi bilan ham darslardan ajralib turadi, kar bolalar ta'limida yetakchi o'rinni egallaydi. Birinchidan, kar o'quvchilar maktab-internat sharoitida ta'lim oladilar, kar bolalarning ijtimoiy muloqoti chegaralangan, ekskursiya darslarida o'quvchilarning nutqiy muloqotni olib borishga ehtiyoj birmuncha o'sadi.

Ikkinchidan, kar bolalarning tafakkur psixik jarayonidagi kamchiliklarni bartaraf etishga yetaklaydi, zamin hozirlaydi.

Ekskursiyalar darslar bilan chambarchas bog'lanadi. Ekskursiyada ko'rilgan ob'ektlar kurs ko'p marta yodga olinadi, to'plangan narsalar esa namoyish qilinadi. Yakunlovchi ekskursiyalarda o'quvchilar avval olgan bilimlarini yanada mustahkamlaydilar, topshiriqlar bo'yicha kuzatishlar o'tkazadilar va material yig'adilar.

Kar bolalarga atrof-muhit haqidagi bilimlarni boyitish hamda bolalarni dunyoqarashini shakllantirish ekskursiyaning ta'limiy vazifasini tashkil etadi;

- O'quvchilarda shaxsiy xususiyatni shakllantirish, ular aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasini, ekologik tarbiyasini rivojlantirish ekskursiyalarning tarbiyaviy vazifasini aniqlaydi;

- Korreksion-rivojlantiruvchi vazifalari sirasiga asosiy fikrlash jarayonlarini rivojlantirish ko'proq o'rganilayotgan ob'ektlar, hodisalarni kuzatish o'quvchini, amaliy ishlarda ishtirok etishni ta'minlaydi.

- Kar o'quvchilarning nutqini rivojlantirish, lug'at boyligini oshirishni faollashtirish ko'zda tutiladi. Yuqorida ko'rsatilgan vazifalarni hal qilish kar o'quvchilarga har tomonlama kompleks yondoshishni tashkil etadi.

Ekskursiya ishlarini tashkil etishda konsentrik yondoshuvni amalga oshirish talab etiladi.

O'qitishning boshlang'ich davrida kar o'quvchilarga atrof-olam xususiyatlarini ekskursiya davomida o'qitishda oddiy bilimlar beriladi, ya'ni masalan: tabiatni, ma'lum ob'ektlarni umumiy kuzatadilar; keyinchalik ma'lum, aniq maqsadga muvofiq kuzatish ishlari olib boriladi. Ekskursiya o'tkazishga yuqoridagi yondoshuvning ahamiyatligi shundaki, surdopedagog olimlar N.N.Podyakov, F.A.Soxinlarning ilmiy tadqiqot ishlarida namoyon bo'ladi.

Ekskursiyalar darslar bilan chambarchas bog'langan: ekskursida ko'ringan ob'ektlar kurs davomida krta yodga olinadi, to'plangan narsalar esa namoyish qilinadi. Yakunlovchi

ekskursiyalarda o'quvchilar avval olgan bilimlarini yanada mustahkamlaydilar, topshiriqlar bo'yicha mustaqil kuzatishlar o'tkazadilar va material yig'adilar.

Darslarning eksperimental xarakterdagi topshiriqlar bilan bog'liqligi aniq va ravshandir. Kichik maktab yoshidagi kar o'quvchilar uncha murakkab bo'lmagan tajribalarni amalga oshiradilar, kuzatishlar o'tkazadilar (Masalan, uyda daftariga sinfda ajratilgan gul qismlarini yoki hashorat bo'laklarini yelimlaydilar, jadval to'ldiradilar, rasmni chizadilar). Bu o'qitishningeng yuqori ko'rgazmalilikka va o'quvchilarning ijodiy mustaqilligiga asoslangan maxsus shaklidir.

Dasturning deyarli har bir mavzusi bo'yicha ekskursiyalar mo'ljallangan. Vatanimizning tabiiy sharoiti ular sonini ancha ko'paytirishga imkon beradi.

Ekskursiya, demak o'quv-tarbiya ishlarining juda murakkab va qiyin shakli hamda bilimlarni bayon qilishning xilma-xil metodlarini nazarda tutuvchi eng samarali o'qitish shakllaridan biridir. Ekskursiyaning kalendar ish rejasi o'quv yilining boshida bir yil uchun choraklar bo'yicha mahalliy sharoit hisobga olingan holda tuziladi. Har bir ekskursiya puxta tayyorgarlikni talab qiladi va odatda quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

- ekskursiyalarning kalendar rejasini tuzish;
- aniq o'quv-tarbiya vazifalarini belgilash;
- ob'ekt tanlash va u bilan taxminiy tanishish;
- kengaytirilgan ish rejasini tuzish;
- ekskursovodni yoki korxonada hodisalarini o'quvchilar bilan suhbat o'tkazishda tayyorlash, ularni ekskursiyaning maqsadi va vaziflari bilan tanishtirish;
- o'quvchilarni oldindan tayyorlash, ekskursiyaning umumiy vazifalarini qo'yish, topshiriq va vazifalarni taqsimlash, ekskursiyadagi xulq-atvor qoidalari bilan tanishtirish, anjom-aslaha va jihozlarni tayyorlash;
- kuzatish imkoniyatlarini hisobga olib, eng maqsadga muvofiq yo'nalish tanlash;
- ekskursiya o'tkazish uchun yordamchilarni tayyorlash.

Ekskursiyani o'tkazish uchun o'qituvchi puxta tayyorlanmog'i lozim:

- ekskursiyaning maqsad va vazifalarini aniqlab olish;
- ekskursiya, mazmunini yoritish va kar o'quvchilarga ularni yetkazish usul va yo'llarini aniqlashtirish;
- ekskursiyaga olib borish mo'ljallangan joy, ob'ektlarni oldindan ko'rib kelish;
- ekskursiyaning to'liq matnini tayyorlash.

Demak, o'qituvchi ekskursiyani tashkil etishda bosh rolni o'ynar ekan. Ekskursiyani tashkil etilishida o'quvchilarning tayyorgarligi, ularning faoliyati muhim rol o'ynaydi.

O'quvchilarning ekskursiyaga tayyorgarliklari:

- ekskursiyaga borish xususida ma'lumotga ega bo'lishi: ekskursiya rejasi bilan tanishmog'i lozim;
- ekskursiya davomida amal qilishi lozim bo'lgan ish qoidalarini bilishi;
- zarur bo'lgan jihozlarni bilan qurollanganliklari;
- o'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarni bajara olishi;

Yuqoridagilardan kelib chiqib kar bolalarga tabiatshunoslik bilimlarini berish davomida ekskursiya darslarida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro faol faoliyatda bo'lishni talab etadi.

Umumiy va maxsus adabiyotlarni tahlil qilish natijasida quyidagi ekskursiya turlari ko'proq ishlatilishini kuzatdik.

1. Yaqin atrof-olamni tanishtirishga qaratilgan ekskursiyalar;
2. Ona tabiatini o'rganishga qaratilgan ekskursiyalar.
3. Insonlarning mehnat faoliyatini o'rganishga qaratilgan ekskursiyalar;
4. Shahar (qishloq) tarixi va hayoti bilan tanishishga qaratilgan ekskursiyalar.

Kar bolalar maktab ta'limining tayyorlov va birinchi sinflarida o'quvchilarga yaqin atrof-olam xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi ekskursiyalar o'tkazish rejalashtiriladi.

Dastlab maktab-internat haqidagi bilimlari shakllantiriladi. Masalan: maktab-internat binosi, maktab-internat joylashgan ko'cha, maktab-internatga yaqin bo'lgan istirohat bog'i, maktabgacha ta'lim muassasa, madaniy-maishiy muassasalar: o'yinchoq do'koni, kitob do'koni, modalar uyi, satarashxona, choyxona; qurilish ob'ektlariga borishni tashkil etadi.

Sentabr oyida o'qituvchi bolalar bilan maktab-internatga sayohatga chiqadilar. Ta'limning birinchi kunidanoq sinf xonalari bilan tanishadilar, ovqatlanish xonasi, yotoqxona, sport zali, o'yin xonalari haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

Keyingi kunlari – shifokor xonasi, o'qituvchilar xonasi, ma'naviyat-ma'rifat xonalari haqida bilimga ega bo'ladilar. Ekskursiya davomida o'quvchilarga o'qituvchi yo'l-yo'lakay tushuntirib ketadi: kattalar bilan qanday munosabatda bo'lishi lozim, (salomlashish odobi, xayrlashish) ovqatlanish jarayonida o'zini tuta bilish odobi xususida, yo'laklarda yura-tura olish malakalari berib boriladi. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilarga sinf xonasi, yotoqxona hamda dahliz xonalarida yurish odobi, ozodagarchilikka e'tibor berilishi singari tushuntirish ishlarini olib boradilar. 2-sinfdan boshlab maktab-internat yaqinida joylashgan bozorga, turli do'konlarga, dorixona, pochtaga, turli muzeylarga borishni rejalashtiriladi. Demak, ekskursiya mavzulari oddiydan-murakkabga ketish, izchillik tamoyili asosida, kar o'quvchilarning yakka, o'ziga xos xususiyatlari to'liq e'tiborga olinishi bilan xarakterlanar ekan.

ADABIYOTLAR

1. Mamarajabova Z.N. Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish.. Ped. fan. doktori. dis. (DSc) avtoref...– Toshkent:TDPU.2020
2. Qodirova F. U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU, 2006.
3. Qodirova F. U. Imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali texnologiyalari. : p.f.d. dis. Avtoref... T.:TDPU,2020. 32b
4. Rustamova R. Boshlang'ich sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish.: Avtoref. dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: TDPI, 2009. – 28 b.
5. Teshaboyeva F. R. "Oliy ta'limda surdopedagoglarga "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" modulini o'qitish samaradorligini oshirish texnologiyalari" Ped. fan. dok. ...diss. – T., 2022.-24 b;

6. Turg'unboyev S.F. O'zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar bitiruvchilarining ijtimoiy moslashuv muammolari Avtoref. dis. ... ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). – T., 2020. – 22 b.;